

ФОРМУВАННЯ ПРАВИЛЬНОСТІ МОВЛЕННЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті розглядаються теоретичні аспекти формування у майбутніх учителів початкових класів правильності мовлення як основної комунікативної ознаки та причини, що призводять до порушення мовних норм.

Ключові слова: мовна культура, правильність мовлення, комунікативні якості мовлення, норма, правила, нормативне мовлення.

В статье рассматриваются теоретические аспекты формирования у будущих учителей начальных классов правильности речи как основного коммуникативного признака и причины, которые приводят к нарушению языковых норм.

Ключевые слова: речевая культура, правильность речи, коммуникативные качества речи, норма, правила, нормативная речь.

The article describes theoretical aspects of forming correct speech of future primary school teachers, as the main communicative feature. Qualities of language and reasons which cause the breach of language norms are analyzed.

Key words: language culture, correctness of speech, communicative qualities of speech, norm, rules, standard speech.

Індивідуальна мовна культура – це своєрідна візитна картка особи незалежно від її віку, фаху, посади. Навряд чи матиме належний авторитет і вплив той, хто не вміє правильно висловити свою думку, хто не користується виражальними мовними засобами, неспроможний дібрати лексичні вирази відповідно до конкретної ситуації. Це особливо стосується фахової підготовки вчителів початкових класів, оскільки вони прищеплюють школярам основи мовної культури.

Постановка проблеми. Рівень мовленнєвої культури сучасного вчителя стрімко падає. Це визнають не тільки спеціалісти в галузі мовознавства, але і самі вчителі. Звичайно, таке становище можна спробувати оправдати загальними тенденціями як в суспільстві в цілому, так і у сфері освіти. Вчителі, у свою чергу, мають відповідальність за те, який рівень мовленнєвої культури вони дають учням. Мовлення вчителів

сприймається учнями щоденно і цим самим найбільше, сильно і глибоко впливає на формування їхніх мовленнєвих орієнтирів.

У мові є поняття норми, тобто необхідні знання про те, як треба вимовляти або вживати слова, як з'єднувати їх у словосполучення і речення. Для людини, професія якої пов'язана з педагогічною діяльністю, володіти «нормальним» мовленням недостатньо: необхідна мовленнєва майстерність, тобто інший рівень її якості.

Мета статті – розкрити комунікативні якості мовлення майбутніх учителів на всіх мовних рівнях та причини, що порушують відхилення від літературних норм.

Мова живе в мовленні, без нього вона не може здійснювати своєї комунікативної функції. Проте і мовлення, а відтак мовленнєва комунікативна діяльність неможливі без мови, її словникового складу, фонетичних законів, правил граматики. Це, за висловлюванням І. Синиці, «мова в дії», що охоплює аудіювання, говоріння (в тому числі так зване внутрішнє мовлення – мовчазну розмову із самим собою), читання (вголос і про себе), письмо. Правильно й чисто говорити своєю мовою може кожний, аби тільки було бажання. Це не є перевагою вчених-лінгвістів, письменників або вчителів-мовників, це – не тільки ознака, а й обов'язок кожної культурної людини. Культурними в нас мусять бути всі, незалежно від того, працює людина розумово чи фізично [6].

Взірцем правильності мовлення має бути вчитель. Він повинен володіти здоровим, неупередженим відчуттям мови, постійно стежити за змінами, які відбуваються в нормах вимови, наголошування, слововживання. Мовний режим повинен бути єдиним для всіх шкільних підручників, усіх педагогів, мовним етикетом повинні володіти учні й учителі.

Школа готує майбутнього громадянина – творця матеріальних і культурних цінностей, людина активної позиції. Логічна, точна мова, уміння вибрати темп, тон мовлення, інтонацію бесіди, здатність не лише словом, а й змістом, естетикою вплинути на слухача повинні бути внутрішньою

потребою кожного вчителя. Багатство й різноманітність мовлення його – джерело збагачення мови учня, чистота й досконалість; образність мови вчителя – запорука поваги учня до естетичних цінностей, створених засобами мови. Мовлення вчителя повинно відзначатися такими ознаками: 1) правильністю – орфоепічною, граматичною, орфографічною, пунктуаційною; 2) виразністю – змістовою, інтонаційною, візуальною; 3) чистотою, що не допускає штучності, фальшивого професіоналізму; 4) лаконізмом при збереженні змістової вичерпності, різноманітності засобів для висвітлення теми.

Проблема формування правильності мовлення вчителя є надто важливою для сучасної вищої і початкової школи. Аналіз комунікативних якостей мовлення знаходимо у мовознавчих студіях О. Синявського, І. Чередниченка, Л. Булаховського, Р. Будагова, М. Пилинського, Б. Головіна, С. Гурвича, Б. Антоненка-Давидовича, П. Одарченка, О. Пономаріва та інших.

Правильність мовлення вчителя сучасної української школи розглядалися у багатьох посібниках таких авторів: І. Ощипко, Н. Бабич, В. Жовтобрюх, О. Муромцевої, О. Сербенської, С. Дорошенка та інших. Крім цього, проблема формування правильності досліджувалась і в науково-методичних статтях М. Жовтобрюха, О. Біляєва, Р. Колесникової, М. Леонової тощо.

Майстерне володіння мовою необхідне вчителю для того, щоб комунікативно цілеспрямовано організувати спілкування з учнями, батьками, вчителями. Якщо говорити про досягнення мови, то, відповідно, мова повинна бути якісною, а значить, володіти необхідними якостями, які роблять її привабливою. Такі якості мови в лінгвістиці прийнято називати комунікативними.

Комунікативні якості мовлення – такі якості, що допомагають організувати, спілкування і роблять його ефективним. Термін «комунікативні якості мовлення» був запропонований порівняно недавно, в

60-х рр. XX століття, вченим-лінгвістом Б. Головіним, який уперше об'єднав ці якості мовлення в систему, що охоплює співвідношення мовлення і діяльності, мовлення і мови, мовлення і мислення, мовлення і свідомості. За цими співвідношеннями виділяють правильність, чистоту, точність, багатство, логічність, доречність, доступність і виразність як основні досягнення мовлення. Як правило, гарне мовлення свідчить про високий рівень культури мовця і тому робить спілкування більш ефективним. Мовлення вчителя – це відображення не тільки рівня його особистої культури, але і рівня культури всіх освітніх закладів.

Правильність - одна з визначальних ознак культури мовлення. За тлумаченням сучасних словників, *правильний*: 1) який відповідний дійсності; 2) який відповідний встановленим правилам, нормам; 3) безпомилковий. Правильність, охоплюючи всі структурні рівні літературної мови і забезпечуючи її єдиність, стабільність і авторитетність, лежить в основі багатьох інших комунікативних якостей мовлення: перш ніж оволодіти тонкощами, особливостями мовленнєвої культури, необхідно засвоїти загальноприйняті літературні норми і правила, навчитися користуватися ними. «Немає правильності, – пише Б. Головін, – не можуть «спрацювати» інші комунікативні якості – точність, логічність, доречність та інші. Тому визначення правильності мовлення як її головної комунікативної якості можна вважати загальноприйнятим в науці і достатньо чітким: правильність мови – це відповідність її мовної структури діючим мовленнєвим нормам» [3, С.40]. Критерій правильності – мовна дійсність конкретної епохи, а її еталон – строга відповідність правилам, за допомогою яких сформульовано норми. «Працюючими» термінами у цьому випадку є *правило і норма*.

Норма (мовна) визначає літературну мову. *Норма* – це «сукупність мовних засобів, що відповідають темі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства». Це прийняті в суспільно-мовленнєвій практиці освічених людей правила вимови звуків, наголошування слів, слововживання,

словозміни, орфографічні й пунктуаційні правила для писемного мовлення. Норми – категорія історична, змінна. Вони тісно пов'язані з усіма рівнями системи конкретної мови, історично і соціально зумовлені. Діючи в конкретний час як стабільні, вони все ж динамічні і можуть зазнавати змін.

Правила - це положення, які виражають певну закономірність, постійне співвідношення мовних явищ або які пропонують як нормативний конкретний спосіб використання мовних засобів у писемному й усному мовленні.

Нормативним є мовлення:

- 1) яке відповідає системі мови, не суперечить її законами;
- 2) у якому варіант норми володіє новими семантико-стилістичними можливостями, уточнює контекст, дає додаткову й вичерпну інформацію;
- 3) не допущено стилістичного дисонансу;
- 4) у якому правомірно застосовано норми з іншого стилю;
- 5) у якому не допущено змішування норм різних мов під впливом мовленнєвої практики мовця.

За узагальненням Б.Головіна, «норма – це зразкове, закріплене творами, авторитетною у суспільстві літературою, захищене наукою і державою правило, яке регулює вимову, наголос, утворення слів і їх форм, побудову речень та їх інтонацій».

Б.Головін пропонує розрізняти такі структурно-мовні типи норм: норми вимови; норми наголошування; норми лексичні; норми морфологічні; синтаксичні норми; норми стилістичні [3, С.48].

Норми вимови – регулюють вибір акустичних варіантів фонемі або фонем, які чергуються (наприклад, можна [лекц'іа] – не можна [л'екц'іа], можна [час] – не можна [ч'ас]).

Щоб добре засвоїти правила літературної вимови слід усвідомлювати, які причини призводять до їх порушення, чого треба уникати в своїй вимові.

Порушення норм української літературної вимови відбуваються здебільшого під впливом таких чинників: вплив певної місцевої говірки;

вплив іншої мови, з якою українська перебуває в безпосередньому контакті; вплив письма, графіки.

Таким чином, порушення орфоепічних норм з'являються не випадково, вони пов'язані з умовами, в яких функціонує і розвивається мова. Практичну допомогу в засвоєнні норм орфоепії можуть надати словники, зокрема орфоепічний словник, укладений М. Погрібним. Цей словник нараховує понад 40 тисяч слів сучасної української літературної мови, поданих у різних формах, і може слугувати як довідник з норм вимови та наголошування.

Норми лексичні – регулюють вибір слова відповідно до змісту і мети висловлювання (наприклад, можна *індукційний* і не можна *індуктивний*, якщо йдеться про струм (фіз.); можна *рятувальник* і не можна *рятівник*, якщо мовиться про професію; не *друк*, а *преса*, якщо йдеться про сукупність періодичних видань, бо *друк* - це процес виготовлення друкованого твору.

Серед лексичних недоліків найпоширеніші ті, що стосуються:

- 1) вживання слів у невластивому для контексту значенні, наприклад, «відбиття (замість *зображення*) життя» (у творі), «грати значення» (замість *роль*);
- 2) порушення лексичної сполучуваності слів: «вірно (замість *правильно*) відповідати», «день відчинених (замість *відкритих*) дверей»;
- 3) багатослів'я, вживання зайвих слів (плеоназм): «кожна хвилина часу», «напишіть *свою* автобіографію», «*вперше* знайомитися», «зібрано 10 тисяч карбованців *грошей*»;
- 4) тавтології – невиправданого повторення тих самих або однокореневих слів.

Понад усе псують мовлення, знижують рівень його культури кальки із російської, особливо лексичні русизми.

Норми морфологічні – регулюють вибір варіантів морфологічної форми слова і варіантів її поєднання з іншими словами, оскільки часто виникають труднощі в утворенні і вживанні нормативних форм деяких частин мови, зокрема, іменників, прикметників, числівників, займенників,

дієслів (наприклад, можна *materiv*, не можна *doповідів* (треба *doповідей*), можна *po-українськи* і *po-українському*. Пояснюється це тим, що в морфологічній будові літературної мови є так звані сильні і слабкі норми. Сильні норми необхідні всім, хто володіє українською літературною мовою як рідною. Слабкі норми, навпаки, піддаються розхитуванню і тому часто спотворюються у нашій мові.

Синтаксичні норми – регулюють вибір варіантів побудови простих і складних речень (наприклад, не можна «*Спостерігаючи реставрацію пам'яток рідного міста, твоя душа радіє за його майбутнє*»; «*Він віддав цю дивовижну гірську квітку дівчині, яку можна бачити лише в Карпатах*»; треба: «*Коли спостерігаєш..., твоя душа радіє....*»; «*Він віддав дівчині цю дивовижну гірську квітку, яку...*»).

С.Дорошенко виділив такі випадки недотримання синтаксичних правил: 1. Часто трапляються помилки на добір форм додатків при дієсловах. Типовими є такі відхилення від норми:

а) при дієсловах із значенням мислення, говоріння (*думати, говорити, розповідати, сказати, розказати*) помилково вживають прийменник *за* замість прийменника *про*, як-от: «Мені розповідали *за* педагогічну практику», «Тут говорили *за* гуртожиток». У цих реченнях на місці прийменника *за* слід поставити прийменник *про*, оскільки саме він доречний, тоді, коли необхідно вказати на конкретну особу, предмет або абстрактне поняття, що виступають об'єктом розмови або роздуму. Потрібно говорити: *Розповідали про практику...; Говорили про гуртожиток...;*

б) при дієсловах *навчати, викладати, видавати, перекладати* слово мова помилково вживають у місцевому відмінку з прийменником *на*, як-от: «Навчають *на* українській мові», «Перекладають *на* російську мову», «Видають *на* англійській мові». Слово мова при цих дієсловах треба ставити в орудному відмінку: «Навчати українською мовою», «Перекладати російською мовою», «Видавати англійською мовою»;

в) дієслова *дорікати, докоряти* вимагають давального й орудного

відмінків: «Докоряти (або дорікати) (кому ?) братові (чим ?) неухважністю». Неправильно: «Дорікати (кого ?) брата» та інші.

2. Щоб убезпечити себе від можливих похибок, звернемо ще раз увагу на те, що:

а) дієслово *гордувати* вимагає орудного відмінка: «Гордувати своїм походженням», «Гордувати відмінними оцінками»;

б) дієслово *ігнорувати* потребує знахідного відмінка: «Ігнорувати указівку», «Ігнорувати наказ»;

в) дієслово *нехтувати* має при собі іменник в орудному відмінку: «Нехтувати застереженнями», «Нехтувати сімейною прихильністю»;

г) дієслово *додержувати* керує іменником у родовому (не знахідному) відмінку: «Додержувати тиші», «Додержувати порядку».

3. Форми керованих слів бувають різними залежно від того, які частини мови ними керують. Так, при активних дієприкметниках *командуючий, керуючий, завідуючий* уживаються іменники в орудному відмінку: «Завідуючий кафедрою», «Керуючий відділом», «Командуючий фронтом». Якщо ж керуючим словом виступає віддієслівний іменник, то, як і належить іменникам, він вимагає від залежного слова родового відмінка: «Керівник відділу», «Завідувач кафедри», «Командувач армії».

4. Відомо, що речення з дієприслівниковим зворотом становлять приналежність книжних стилів мови. Вони не чужі також усному мовленню. Це й зрозуміло, адже конструкції з цим зворотом урізноманітнюють виклад, роблять його динамічним [4].

Норми стилістичні – регулюють вибір слова або синтаксичної конструкції відповідно до умов спілкування і стилю викладу (наприклад, *розрізняти*, а не *диференціювати* – у розмовному стилі; *море глибиною...*, а не *глибоченне море* – у науковому стилі; *у зв'язку з тим, що...*, а не *бо...* – в офіційно-діловому стилі).

Оскільки стилістиці ні в школі, ні в педвузі десятиліттями не приділяли належної уваги, то мовленнєва практика вчителя не відзначається

стилістичною грамотністю. В усякому разі письмове мовлення та усні виступи багатьох учителів свідчать про загалом невисокий рівень їхніх стилістичних умінь і навичок. До недоліків стилю відносимо не будь-який невдалий вираз чи мовленнєву неправильність, що суперечать гарному залагодженому стилеві, а, як того вимагає сучасне розуміння функціональної стилістики, насамперед те, що веде до порушення стильової єдності тексту, коли в ньому вживаються слова і фразеологізми, властиві переважно іншому стилеві. Як стверджують учені-методисти, основні недоліки стилю пов'язані також із невиправданим повторенням тих самих слів і зворотів, яке створює звукову одноманітність мовлення, веде до невиправданої розтягнутості тексту словесною пишномовністю, яка призводить до удаваної красивості мовлення [5].

Отже, щоб опанувати ці норми, замало вивчених граматичних і правописних правил – необхідна постійна робота з різноманітними за стилями (стильовими жанрами) текстами, живе мовне спілкування в різних ситуаціях, потрібна постійна увага до змін, які відбуваються в удосконаленні норм і правил сучасної літературної мови.

Подальших досліджень, на нашу думку, потребує з'ясування основних типів помилок та відбір найефективніших методів та прийомів, що сприятимуть формуванню грамотної, соціально-активної мовної особистості.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – К., 1997. – 252 с.
2. Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови: Навчальний посібник. – Львів: Світ, 2003. – 432 с.
3. Головин Б. Н. Основы культуры речи. - М.: Высш. школа, 1980.- 336 с.
4. Дорошенко С.І. Основы культуры і техніки усного мовлення. – Х.: ОВС, 2002. – 144с.
5. Пономарів О. Культура слова. Мовностилістичні поради. - К., 2001.- 240 с.
6. Синиця І.О. Психологія усного мовлення молодших школярів (монолог). – К.: 1974. – 158 с.

Збірник наукових праць «Теоретична і дидактична філології» – Випуск 12. –
Переяслав-Хмельницький, ФОП Лукашевич О.М. 2012. – С.114-118.